

Adela Ptičar

HRVATSKI ANEKSNI RJEČNICI U 18. STOLJEĆU

U članku se upozorava na neka nesamostalna leksikografska djela u 18. stoljeću, koja su objavljena aneksno ili su na neki drugi način uključena u priručnike toga vremena.

Leksikografija 18. stoljeća u Hrvata još je uvijek nedovoljno istražena tema. Dok su Della Bellin, Belostenčev i Jambrešićev rječnik dobro poznati i izvori su dvaju Akademijinih povijesnih rječnika, neki drugi tiskani rječnici i djela koja sadržavaju rječnički organiziranu građu, slabo su ili nikako istraženi. Misli se pri tom npr. na svojevrstne frazeološke latinsko–hrvatskokajkavske rječnike kao što su Pomeyevo djelo *Flos latinitas ex auctorum latinae linguae* što ga je priredio Ivan Galjuf i koje je izišlo u dva izdanja u 18. i dva u 19. st.,¹ ili Wagnerovo *Syntaxis ornata* iz 1747, a čije je poznavanje još uvijek na razini bibliografskoga podatka. *Radices linguae latine*² iz 1788. izvor je Kajkavskome rječniku, ali ni o njemu se nije ništa pisalo. Znanstvenoj su javnosti poznatiji talijansko–hrvatski rječnici toga razdoblja,³ a od rukopisnih Patačićev⁴ i obrada Jakobovičeva,⁵ Jurinovi⁶ i trojezičnih rječnika iz Makarskoga primorja.⁷

1 1747, 1797, 1820. i 1834; to je priručnik od preko pet stotina stranica gdje se abecednim redom nižu u prvom dijelu latinski glagoli, a u drugom imenice i pridjevi i njihova kontekstualna upotreba. Sve su latinske rečenice prevedene na kajkavski, pa je to građa koja bi se osim s leksičkoga mogla proučavati i s mnogih drugih stajališta.

2 *Radices linguae latinae cum derivatis et compositis suis in tribus idiomatibus latino–croatico–germanicis*, Zagrabiae 1788.

3 Usp. Josip Jernej, Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649–1900, *Rad JAZU*, 388, str. 176–197.

4 Usp. Ljudevit Jonke, Dikcionar Adama Patačića, *Rad JAZU*, 275, str. 71–175.

5 Usp. Marko Kosor, Najstariji slavonski dikcionar, *Rad JAZU*, 315, Zagreb 1951, str. 5–28.

6 Usp. Marko Kosor, Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina, *Rad JAZU*, 303, Zagreb 1955, str. 119–210; Izvori, pravopis i jezik Jurinovi⁶ rječnika, *Rad JAZU*, 315, Zagreb 1957, str. 77–231.

7 Marko Kosor, Dva trojezična rječnika nepoznatog auktora iz 18. stoljeća, *Rad JAZU*, 344, Zagreb 1966, str. 257–339.

U zaostavštini Marijana Lanosovića nedavno su pronađeni vrlo opsežni rukopisni leksikografski fragmenti (na preko dvije tisuće stranica),⁸ za koje imamo samo tehničke podatke i kratak osvrt na dio stručnoga pojmovlja,⁹ a inače je sadržaj toga rukopisa posve nepoznat.

Rukopisnom rječniku Josipa Stjepana Relkovića *Dictionarium latino-germanico-illyricum*, izrađenom po uzoru na Della Bellin rječnik, zametnuo se trag, no postojanje mu je vrlo vjerojatno: za njegovo je tiskanje tražio potporu Dvorskoga ratnoga vijeća,¹⁰ a upravo spomenuti naslov rječnika nalazimo u Jakošića,¹¹ možemo se samo nadati da nije nepovratno izgubljen i da će se jednom pronaći, kao što je pronađen Lanosovićev¹² i nedavno Kašićev.¹³

Nešto je malo pisano o aneksnim rječnicima u »slavonskim« gramatikama,¹⁴ ali njihov stvarni sadržaj nije proučavan. Najmanji od njih, Tadijanovićev,¹⁵ veći Relkovićev¹⁶ i dva Lanosovićeva¹⁷ sadržavaju vrlo bogatu leksičku građu koja nije ušla u *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* dobrim dijelom zbog nekada vrlo uvažavana Maretićeva stava kako te gramatike ne prikazuju slavonski govor.¹⁸

Kako je do samostalnih leksikografskih djela lakše doprijeti, možemo smatrati da su do sada, bar bibliografski, obrađeni uglavnom svi tiskani rječnici 18. stoljeća. Nesamostalne rječnike, aneksne ili rječnike na neki drugi način inkorporirane u

8 Usp. Valentin Putanec, Lanosovićevi rukopisni rječnici, *Zbornik o Marijanu Lanosoviću*, Osijek 1985, str. 219–226, i Antun Šojat, Lanosovićeve leksikografske bilješke, *isti zbornik*, str. 233–238.

9 U zborniku navedenu u bilješci 8. Žarko Dadić govori o matematičkim i fizičkim pojmovima u Lanosovićevu rukopisnom rječniku (str. 239–246), Jozo Vidović o medicinskim pojmovima (str. 247–256), Franjo Zenko o filozofijskima (str. 257–268), a Ivan Šugar o botaničkom nazivlju (str. 269–276).

10 Podatak prema: Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Djela HAZU, XLI, Zagreb 1945, str. 162.

11 Josip Jakošić, *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae, nunc Slavoniae dictae, anno 1795, conscripti (cum continuatione a. 1830.)*, Grada, II, str. 131.

12 Pronašao ga je Vatroslav Frkin u Franjevačkom samostanu u Slavonskom Brodu.

13 Pronašao ga je Vladimir Horvat.

14 Ljiljana Kolenić, Rječnici u slavonskim gramatikama 18. stoljeća, *Anali Zavoda JAZU*, 5, Osijek 1987, str. 143–165.

15 Blaž Tadijanović, *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u njemački jezik*, Magdeburg 1761¹, Tropava 1766²; najveći je dio gramatike zapravo hrvatsko–njemački rječnik.

16 Matija Antun Relković, *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Zagreb 1767¹, Beč 1774.² i 1789³; hrvatsko–njemački rječnik ima oko osamdeset stranica.

17 Radi se zapravo o tri rječnika Marijana Lanosovića: prvi, u gramatici *Uvod u latinsko riči slaganje s nikima nimačkoga jezika bilizkama*, Osijek 1776, ima veći latinsko–hrvatski i manji njemačko–hrvatski rječnik na četrdesetak stranica po gramatičkim kriterijima; drugi, u dva prva izdanja gramatike *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache*, Osijek 1778¹ i 1789², ima dodan njemačko–hrvatski rječnik na osamdesetak stranica; treći, u trećemu (preradenu) izdanju hrvatske gramatike *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre*, Budim 1795, ali je on trojezičan, njemačko–hrvatsko–mađarski (oko šezdeset stranica).

18 »Ni u jednoj od te tri gramatike (tj. Relkovićevoj, Lanosovićevoj i Brlićevoj, nap. A.P.) ne samo nije vjerno prikazan slavonski govor, nego u sve tri ima koješta, što se nije nigdje i nikad među štokavcima govorilo, ili se bar nije govorilo u Slavoniji« (Jezik slavonskijeh pisaca, *Rad JAZU*, 180, Zagreb 1910, str. 147).

druga djela, još treba tražiti. Znamo za neke takve rječnike, ili bolje reći registre, iz vremena začetaka naše leksikografije (one Bartola Đurđevića, Ivana Pergošića i Jurja Dalmatina).¹⁹ U ovom se radu upozorava na neka djela u 18. stoljeću koja sadržavaju leksikografski organiziranu građu.

Spomenutim gramatikama, Tadijanovićevoj, Relkovićevoj i Lanosovićevima, prethode Babićeva²⁰ i Ljubušakova,²¹ koje također imaju rječnike, ali mnogo manje od njih. Te su dvije gramatike preradbe latinske gramatike portugalskoga isusovca Emanuela Alvaresa, koja je više od dva stoljeća bila obligatan udžbenik u isusovačkim školama.²² Neki od rječnika koji pripadaju temi ovoga rada nalaze se upravo u zagrebačkim izdanjima te gramatike.

Dok izdanja iz 1740. i 1746.²³ nemaju hrvatskoga teksta, opća liberalizacija školstva i sve veći broj učenika u drugoj polovici stoljeća stvaraju potrebu da se tiska više udžbenika i priručnika koji će imati i komparativni hrvatski tekst. Tako već izdanje Alvaresove gramatike iz 1750,²⁴ iako u samoj gramatici nema hrvatskoga teksta, ima aneksni rječnik *Radices latinae linguae* na 210 stranica dvostupalnoga teksta. To je latinsko–hrvatskokajkavski rječnik korijenskoga tipa unutar abecednoga reda. Isti je rječnik izdan uz Alvaresovu gramatiku 1763,²⁵ samo što je ona namijenjena nižim razredima, pa ima hrvatski prijevod svih latinskih paradigmi. Izdan je i samostalno 1788,²⁶ ali više ne kao dvojezični, nego trojezični – dodan je njemački ekvivalent u duhu onovremenih promjena u školstvu, tj. uvođenja Felbigerove metode i odluke Namjesništva iz 1784, po kojoj se ni jedan učenik ne može primiti u gramatičku (latinsku) školu ako ne zna čitati i pisati njemački.²⁷ To izdanje izvor je *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Djelo je izdano još jednom samostalno, 1801. u Budimu, i jednom aneksno, uz *Flos latinitas*, 1834, također u Budimu.²⁸

19 Usp. Valentin Putanec, Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb 1962, str. 504; isti, Hrvatska leksikografska izdanja tiskana u Varaždinu i neposrednoj okolici (16–19. st.), *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, 2, Varaždin 1988, str. 460.

20 Tomo Babić, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata* (1712¹, 1745²).

21 Lovro Ljubušak, *Grammatica latino–illyrica* (1713¹, 1742², 1781³).

22 Usp. Vjekoslav Štefanić, Prilog za sudbinu Alvaresove gramatike među Hrvatima, *Vrela i prinosi*, 11, Sarajevo 1940, str. 12–34.

23 To su dva posve ista izdanja: Liber II. *De constructione octo partium orationis*. In usum mediae et supremae grammatices classium; udžbenik ima šest stotina stranica.

24 Pars III. *De nominum declinationibus, verborum praeteritis, et supinis. Syntaxi anteriore sine appendicibus, adjuncto Cornelio Nepote, et brevioribus epistolis M. Tullii Ciceronis*. Pro secunda classe principiorum, seu infima grammaticae, Zagrabiae 1750.

25 *Principia, seu rudimenta grammatices ex institutionibus Emanuelis Alvaresi e societate Jesu*, libri I. Pars prior. In usum commodiorem eorum, qui elementaris classis studiosis accenseri cupiunt, adornata, Zagrabiae 1788.

26 Usp. bilješku 2.

27 Usp. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, Zagreb 1910–1911, II, str. 41; Mita Kostić, Pokušaji bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravopisa u srpske, hrvatske i slovenačke škole krajem 18. veka, *Prilozi za književni jezik, istoriju i folklor*, XVII, Beograd 1937, str. 253–257.

28 Usp. Antun Šojat, Stara kajkavska leksikografija, *Zbornik vo čest na Blaže Koneski*, Skopje 1984, str. 266–267.

Zagrebačko izdanje Alvaresove gramatike iz 1772.²⁹ ima dva manja rječnika, ukupno oko pedeset stranica, uklopljene u tekst gramatike. Na uzorku od jedne stranice vidi se da ima starijih potvrda od onih zabilježenih u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (npr. *gemantov* / = *adamantinus*/) i sveza koje nisu potvrđene u građi toga rječnika (npr. *vodeni gad*). Ta je preradba Alvaresove gramatike pretiskana i 1791.

Syllabus vocabulorum grammaticae Emanuela Alvaresa iz 1726.³⁰ zanimljiv je već i stoga što pripada među naše starije preradbe te latinske gramatike,³¹ a i zbog ne sasvim pouzdanoga autorstva (Habdelić, Jambrešić).³² Na 64 stranice teksta donosi se vrlo malo posve kratkih pravila iz Alvaresove gramatike, a unutar toga skupljeni su primjeri po gramatičkim (npr. rod imenica, pridjevski dočetak, tj. deklinacijski tip) ili semantičkim kriterijima (gradovi, drveće). Nekoliko nasumce izabranih primjera pokazuju da *Syllabus* ima riječi koje nisu potvrđene u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (*felj*, *godnji*) ili takve koje su starije od onih zabilježenih (*bodežnik*, *brodec*, *bludeća zvezda*, *cer*, *dijamant*, *dupin*).

I *Syllabus* Tome Mikloušića iz 1796³³ ima svaku gramatičku kategoriju potkripljenu popisom riječi koje toj kategoriji pripadaju. Taj je *Syllabus* nakon Zagreba izašao i u Budimu 1817,³⁴ budući da sav tekst ima paralelan hrvatski prijevod, to je djelo zanimljivo i za povijesnu jezikoslovnu terminologiju.

I neke kajkavske gramatike 18. stoljeća sadržavaju rječnike, koji doduše nisu opsežni kao oni u gramatikama slavonskih gramatičara, ali ipak zaslužuju da budu registrirani.

Nemška gramatika iz 1772.³⁵ ima popise riječi uz određene gramatičke kategorije, a potom kratak (na petnaestak stranica) njemačko-hrvatski rječnik po pojmovnim skupinama (*bog*, *nebo*, *zemlja*, *čovjek*, *hrana*, *od napitka*, *od oprave*, *družina*).

O Szent-Martonyjevoj gramatici je pisano,³⁶ pa su spomenuti i indeksi koje sadržava.

29 Naslov je isti kao i izdanju citiranom u bilješci 24.

30 *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari a societate Jesu. Illyricam, sive croatis et slavonibus vernaculam conversorum. Cum appendice generum, declinationum, Zagrabiae 1726.*

31 Usp. Dragutin Raguž, Dosad nepoznata hrvatska preradba Alvaresove gramatike, Trnava 1699, *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 13, Zagreb 1987, str. 93–96.

32 Usp. Vladoje Dukat, Habdelićev »Syllabus«, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 7, Zagreb 1912, str. 101–105.

33 *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari croaticam linguam conversorum.*

34 Pod istim naslovom.

35 *Nemška gramatika oder Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der croatischen Jugend in der Landes—Sprache verfasset*, Ofen 1772.

36 Usp. Antun Šojat, Prva objavljena gramatika kajkavskoga književnog jezika, *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 10–11, Zagreb 1984–1985, 201–221; Alojz Jembrih, *Kajkavska gramatika Ignacija Szent-Martonyja* (1783), *Radovi Zavoda za znanstveni rad*, 1, Varaždin 1986, str. 277–291.

Gramatika Franza Korniga *Kroatische Sprachlehre* iz 1795.³⁷ ima također više hrvatsko–njemačkih registara uz pojedina gramatička poglavlja, a zatim rječnik po pojmovnim skupinama (*od sveta i elementov, od vremena i leta, od mesecih i dnevov vu tjednu, imena svetkov, imena narodov, od meda /tj. kovina, nap. A.P./, od bojih, ptic, rib i sl.*). I u tom rječniku ima riječi nepotvrđenih u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika (brdavka, hlača, domišljanje, dotekanje, genenje, blagodaruvati)*.

Gotovo sve navedene gramatike, one slavonskih gramatičara, *Nemška gramatika* i *Kroatische Sprachlehre*, sadržavaju oglede razgovora što se vode u pojedinim prigodama (za stolom, pri jelu, u gostionici, pri kupovini i sl.), koji se mogu smatrati našim prvim konverzacijskim priručnicima.

Premda imamo tako velik povijesni rječnik kao što je *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, »čitav njegov inventar, a posebno vremenske naznake pojedinih pojava treba uzimati s rezervom upravo stoga što se AR zasniva na izboru građe a ne na njezinoj cjelokupnosti«. ³⁸ Odnosi se to i na *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. A da bismo došli do tako velikoga i ambicioznoga cilja kao što je rječnik koji bi uključivao dataciju riječi, potrebno je načiniti i rječnike pojedinih pisaca i pojedinih razdoblja pa posezati i za takvim djelima o kakvima je u ovome radu bilo riječi. Njihovo značenje nije nikako samo kulturno–povijesno, nego su važan prilog jezičnopovijesnim leksičkim istraživanjima.

SUMMARY

CROATIAN 18th-CENTURY ANNEXED DICTIONARIES

Many 18th-century grammars, such as those by Tadijanović, Relković, Lanosović, various variations of Alvares' grammar, *Nemška gramatika*, Kornig's *Kroatische Sprachlehre* and others, contain annexed dictionaries or lexicographical material organized according to certain criteria. Those dictionaries include some words that have been confirmed anywhere else, as well as words that are older than those recorded so far. If we wish that our lexicography become more precise and reliable we shall have discover and study this kind of works as well.

³⁷ Franz Kornig, *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beygefügtten Gesprächen und verschiedenen Übungen*, Agram 1795.

³⁸ Dragica Malić, Uz svršetak jednog velikog posla, *Jezik*, XXIII, Zagreb 1975–1976, 5, str. 152.